

БЪЛГАРИТЕ В СЕВЕРНОТО ПРИЧЕРНОМОРІЕ

ИЗСЛЕДВАННЯ И МАТЕРИАЛИ

ТОМ ДЕСЕТИ

БОЛГАРИ ОДЕЩИНИ: ЧИСЕЛЬНІСТЬ ТА РОЗСЕЛЕННЯ (за матеріалами переписів населення 1989 та 2001 рр.)

Микола Олійник, Володимир Скляр

Здобуття Україною незалежності сприяло національному відродженню не лише українців, але й для представників етнічних меншин. Насамперед для тих з них, які тривалий час проживають на території України і мають райони компактного розселення. До цієї групи меншин належать і болгари, які більше ніж два століття мешкають на теренах Одещини.

За часів здобуття Україною незалежності відбулися зміни в етнічному складі та мовній структурі населення. Крім загальних тенденцій, спостерігалися і відмінності за окремими областями та окремими етнічними групами. Переписи населення 1989 та 2001 рр. найбільш повно і достовірно відобразили етнотемографічні процеси напередодні здобуття та в перше десятиліття незалежності України.

Етнічний склад населення України знайшов відображення в науковому доробку етнологів, демографів, географів та політологів: М.С. Дністрянського, В.Б. Євтуха, Ф.Д. Заставного, В.Т. Зіничча, В.О. Котигоренка, В.С. Крисаченка, І.Ф. Кураса, В.І. Наулка, Ю.А. Огульчанського, В.О. Романцова.¹ Але в науковій літературі фактично відсутні дослідження етнічних процесів за часів незалежності України за окремими областями, зокрема і в Одеській. Крім того, поза увагою дослідників залишаються проблеми дослідження динаміки чисельності окремих етнічних меншин, їхнього територіального розміщення та мовної структури.

Одеська область, а точніше її південно-західні райони, є унікальними стосовно територіального розселення етнічних меншин. На відміну від переважної більшості областей України, де спостерігалось домінування українців за чисельністю, за винятком Криму, південно-західні райони Одещини (Буджак), характеризуються поліареальним типом розселення етнічних меншин. Окрім українців на цих теренах розселені росіяни, молдовани, гагаузи, албанці, але найбільшою за чисельністю етнічною меншиною є болгари.

На основі опрацювання матеріалів переписів населення 1989 та 2001 рр. були підготовлені таблиці.² Аналіз статистичних матеріалів проводився за такими напрямками: динаміка чисельності, мовна структура, рівень урбанізації та ендогамії, вікова структура, частка в етнічному складі населення, а також розселення болгар на території Одеської області.

Динаміка чисельності. Загальна чисельність болгар в Одеській області зменшилася з 165 821 особи в 1989 році до 150 683 осіб у 2001 році, тобто на 9,13% (15 138 осіб). При цьому, темпи скорочення чисельності болгар, які мешкали у містах, були дещо вищими, ніж у селах, відповідно, 10,17% (5 579 осіб) та 8,62% (9 559 осіб)³. Головними причинами зменшення їхньої чисельності стали депопуляційні процеси, які охопили населення України на початку 90-х рр. ХХ ст., і не оминули також і болгар. На скорочення чисельності вплинули також і процеси етнічної асиміляції, насамперед у містах в умовах дисперсного розселення. Зокрема, чисельність болгар в Одесі скоротилася за 1989-2001 рр. на 24,06% (3 208 осіб), з 16 539 осіб до 13 331 особи⁴. Міграційні процеси майже не вплинули на болгар Одещини, на відміну від євреїв, чисельність яких скоротилася переважно за рахунок міграцій.

У цілому в Україні чисельність болгар за 1989-2001 рр. скорочувалася ще інтенсивніше — на 12,50%, ніж в Одеській області (9,13%)⁵. Ці відмінності були викликані тим, що в окремих районах Одещини болгарини були розселені компактно, а в інших областях — переважно дисперсно, за винятком двох районів Запорізької області (Приморського та Приазовського). Особливо інтенсивно, завдяки асиміляційним процесам, скорочувалася чисельність болгар — мешканців українських міст: на 15,30% (15 256 осіб)⁶. Відмінності у темпах скорочення чисельності болгар на Одещині та в цілому в Україні призвели до того, що зросла частка області серед їхньої загальної чисельності з 70,93% у 1989 році до 73,66% у 2001 році⁷. Отже, незважаючи на скорочення чисельності болгар за 1989-2001 рр., Одеська область залишалася основним осередком їхнього територіального розміщення в Україні.

Рівень урбанізації. Переважна більшість болгар Одещини були мешканцями сіл. Частка міського населення серед них становила у 2001 році лише 32,73% (49 298 осіб). Чисельність болгар, які мешкали в селах, була вдвічі більшою — 101 385 осіб. За рахунок Одещини досить низьким залишався і рівень урбанізації болгар у цілому в Україні — 41,30%⁸. До того ж, за 1989-2001 рр. спостерігалось навіть зменшення рівня урбанізації, внаслідок дещо вищих темпів скорочення їхньої чисельності в містах, порівняно із сільським населенням. Отже, характерною ознакою болгарської етнічної меншини є переважно сільський тип їхнього територіального розселення.

Рівень ендогамії. Ендогамні (моноетнічні) родини болгар переважали серед сільського населення — 68,11%. Навпаки, серед міського населення широкого розповсюдження набула екзогамія, тому частка ендогамних родин становила лише 37,19%. До того ж, у містах серед болгар було досить багато оди-

наків — 11,13%, для порівняння в селах — лише 5,23%⁹. Отже, домінування ендегамії сприяє самовідтворенню болгар у власному етнічному середовищі в Одеській області. Навпаки екзогамія, особливо серед меншинних груп в умовах дисперсного розселення, призводить до розгортання процесів мовної та етнічної асиміляції.

Вікова структура. Важливою ознакою демографічного потенціалу усього населення, а також окремих етносів є вікова структура. Характерною ознакою болгар, як до речі і українців, є доволі висока частка осіб старшого та похилого віку. Зокрема, у 2001 році ця вікова група серед болгар становила 25,46%. Натомість частка дітей (до 16 років) серед них була значно нижчою — 16,18%. Частка осіб працездатного віку (для чоловіків 16-59 рр., для жінок 16-54 рр.) складала 58,36%¹⁰. Отже, серед болгар, особливо серед сільського населення, доволі значною була частка осіб старшого віку, і значно меншою частка дітей та молоді. Така вікова структура болгар сприяє загостренню демографічної кризи та розгортанню процесів депопуляції.

Частка серед усього населення та етнічних меншин. За 1989-2001 рр. рівень частки болгар серед загальної чисельності населення Одеської області фактично не змінився і становив у 2001 році — 6,14%. Серед загальної чисельності населення України їхня частка була істотно меншою — лише 0,42%¹¹. До того ж, за чисельністю болгар в Одеській області посідали третє місце після українців та росіян, а в цілому в Україні — шосте, після українців, росіян, білорусів, кримських татар та молдован.

Серед етнічних меншин Одещини рівень частки болгар істотно зріс з 13,50% у 1989 році до 16,50% у 2001 році, тобто на 2,58%, незважаючи на скорочення їхньої чисельності. Такі зміни були викликані тим, що чисельність інших меншин, насамперед росіян та євреїв в області за 1989-2001 рр. скоротилася більш інтенсивно, ніж болгар. Серед загального числа етнічних меншин України рівень частки болгар залишався значно меншим — 1,91% у 2001 році¹².

Доволі значною була частка болгар серед сукупної чисельності етнічних меншин, окрім росіян у Одеській області, до того ж за 1989-2001 рр. її рівень збільшився з 35,10% до 37,23%. Навпаки, серед загальної чисельності етнічних меншин, окрім росіян, в Україні рівень частки болгар фактично не змінився і становив, відповідно, 8,73% та 8,65%¹³.

Отже, незважаючи на скорочення рівня частки болгар серед усього населення Одещини за 1989-2001 рр., їхня частка серед етнічних меншин області, навпаки збільшилася.

Мовне середовище. Переважна більшість болгар у Одеській області визнавали рідною власну національну мову. Хоча за 1989-2001 рр. спостерігалось зменшення частки неасимільованих за мовою з 81,75% до 77,78%. Істотні відмінності у рівні частки тих, хто визнавав рідною болгарську мову, існували між міським та сільським населенням. Серед болгар, які компактно жили се-

лах, зберігалася стабільність мовного середовища — 93,81% у 1989 році та 92,73% у 2001 році. Асиміляційні процеси розгорнулися серед дисперсно розселених болгар в урбаністичному середовищі. І якщо в 1989 році більшість болгар — мешканців міст визнавали рідною болгарську мову (57,37%), то в 2001 році вони були вже в меншості — 47,03%. Найнижчий рівень цієї частки спостерігався в Одесі: 37,59% у 1989 році та 26,31% у 2001 році¹⁴. Зниження частки неасимільованих за мовою серед болгар в Одеській області за цей час відбулося за рахунок міського населення.

Асиміляційні процеси в мовному середовищі болгарів Одещини набули форми зросійщення, а не українізації, особливо у містах, де за радянських часів домінантне становище посідала російська мова. Зокрема, частка російськомовних серед болгар, які мешкали в містах збільшилася за 1989-2001 рр. із 40,88% до 49,08%, тобто 8,20%. В Одесі серед болгар переважали російськомовні — 60,00% у 1989 році та 67,57% у 2001 році. У селах частка російськомовних серед болгар була істотно нижчою — 4,65% та 5,21%¹⁵.

Інерційний вплив етнічних процесів радянської доби найбільш повно відбився на етномовних процесах в Одеській області, коли росіяни посідали становище домінантної меншості, і тому не зазнавали мовної асиміляції навіть в умовах дисперсного розселення. І навпаки, процеси зросійщення набули розповсюдження не лише в мовному середовищі інших етнічних меншин, зокрема і болгар, але й серед українців, які опинилися у становищі підпорядкованої більшості (масового етносу).

На відміну від російської, українська мова не набула широкого поширення серед болгар в Одеській області. Так, у 1989 році частка україномовних становила лише 1,00%, а в 2001 році зросла до 2,15%. Її рівень був дещо вищим у містах, ніж у селах, у 1989 році — 1,33% та 0,84%, у 2001 році — 3,62% та 1,43%¹⁶. У Болградському районі, де болгари склали абсолютну більшість серед усього населення, болгарська мова була рідною для 92,85 %, російська — для 6,63%, а українська — лише для 0,11%¹⁷. У цілому в Україні, рівень частки неасимільованих серед болгар був нижчим, ніж в Одеській області, і до того ж, за 1989-2001 рр. зменшився з 69,54% до 64,15%, тобто на 5,39%. За цей же час рівень частки україномовних зріс з 2,69% до 5,02%, а рівень частки російськомовних збільшився з 27,24% до 30,34%¹⁸.

В умовах дисперсного розселення за межами Одеської області серед болгар, які мешкали в інших містах України, більшість були асимільовані за мовою. До того ж асиміляційні процеси в їхньому мовному середовищі за 1989-2001 рр. істотно посилювалися. Так, якщо в 1989 році серед болгар — мешканців міст частка тих, хто визнавав рідною болгарську мову, становила 44,04%, а в 2001 році — лише 34,22%. За цей же час, рівень частки україномовних збільшився з 3,88% до 7,61%. Абсолютна ж більшість болгар, які жили в містах України, були зросійщені за мовою — 51,68% у 1989 році та 57,85% у 2001 році¹⁹.

У мовному середовищі сільських болгар України, за рахунок Одеської області, зберігалось домінування болгарської мови — 85,21% у 2001 році. Частка україномовних серед болгар — мешканців сіл залишалася істотно меншою, ніж російськомовних, відповідно, 3,20% та 10,99%²⁰. Отже, мовне середовище болгар Одеської області істотно відрізнялося між міським та сільським населенням.

Зміни мовної структури болгарів Одеської області були викликані відмінностями у динаміці їхньої чисельності, в залежності від рідної мови. Зокрема, за 1989-2001 рр. спостерігалось незначне зростання чисельності в абсолютних показниках асимільованих за мовою болгар як україномовних, так і російськомовних, на тлі скорочення чисельності неасимільованих за мовою. При цьому, зростання чисельності україномовних болгар у відносних показниках за цей час було досить відчутним (94,71%), але незначним в абсолютних показниках (1 575 осіб). Чисельність зросійщених за мовою болгар збільшилася на 6,81% (1 8979 осіб). Навпаки, чисельність неасимільованих за мовою болгар зменшилася за цей час на 13,54% (18 349 осіб). За рахунок цієї мовної групи скоротилася і загальна чисельність етнічних болгар в Одеській області²¹.

Особливо істотно зменшилася чисельність болгар, які визнавали рідною болгарську мову в містах області — на 26,35% (8 296 осіб). І навпаки, зростала чисельність асимільованих за мовою болгар. Темпи скорочення чисельності неасимільованих за мовою болгар, які мешкали в селах області, були нижчими (9,66%). До того ж, і темпи приросту асимільованих за мовою сільських болгар були нижчими, ніж міських²².

Отже, асиміляційні процеси істотно впливали на динаміку чисельності болгар, як в Одеській області, так і в Україні в цілому, особливо у містах. Тому, якщо серед міських болгар більшість були асимільовані за мовою, то в селах більшість визнавали рідною болгарську мову.

Частка Одещини серед загальної чисельності болгар в Україні.
Одещина є основним ареалом територіального розміщення болгар в Україні. У 1989 році на її території зосереджувалося 70,93% їхньої загальної чисельності в Україні, а в 2001 році — 73,66%²³. Тобто, за 1989-2001 рр. виявилася тенденція до подальшого зосередження болгар на теренах Одещини, тому що чисельність болгар у цій області скорочувалася дещо меншими темпами, ніж у цілому в Україні, відповідно, 9,13% та 12,50%²⁴.

За 1989-2001 рр. зросла частка Одеської області серед болгар мешканців міст та сіл, але її рівень істотно відрізнявся. Зокрема, у 2001 році частка області серед міських болгар становила 58,35%, а серед сільських болгар — 84,42%²⁵.

Найбільше тенденція зосередження на теренах Одещини була притаманна болгарам, які визнавали рідною болгарську мову. Зокрема, у 1989 році 83,38% загального числа неасимільованих за мовою болгар прожива-

ли в Одеській області, а в 2001 році — 89,31%²⁶. Тобто, дев'ять із десяти неасимільованих за мовою болгар зосереджувалися на Одещині.

Навпаки, частка Одеської області серед болгар асимільованих за мовою залишалася істотно нижчою. Зокрема, серед україномовних болгар України на Одещині мешкали в 1989 році 26,43%, а в 2001 році — 31,51%, а серед російськомовних болгарів, відповідно, 43,34% та 47,49%²⁷.

Отже, Одеська область залишається основним ареалом територіального розміщення болгар в Україні, які зберігали власну національну мову, як і етнічних болгар у цілому. Більшість асимільованих за мовою болгарів як україномовних, так і російськомовних мешкали переважно дисперсно в інших областях України

Територіальне розміщення болгарів у межах Одещини. Розселення болгар на теренах Одеської області було досить нерівномірним. Найбільше їх зосереджувалося у чотирьох районах: Болградському — 45 576 осіб, що становило 30,25% загальної чисельності болгарів в Одеській області, а також в Арцизькому — 20 161 особа (13,38%) та Тарутинському — 16 958 осіб (11,25%). Доволі значною була також їхня чисельність у ще двох районах: Ізмаїльському — 14 072 особи (9,34%) та Саратському — 9 988 осіб (6,63%)²⁸.

У інших чотирьох районах Одещини чисельність болгар є значно меншою: Татарбунарському — 4 788 осіб (3,18%), Ренійському — 3 439 осіб (2,28%), Іванівському — 3 315 осіб (2,20%) та Кілійському — 2 559 осіб (1,70%). Болгари мешкали також і в містах обласного підпорядкування: в Одесі — 13 331 особа (8,85%) та Ізмаїлі — 8 609 осіб (5,71%)²⁹.

Отже, основним ареалом розселення болгар в Одеській області (дві третини їхнього загального числа) були шість південно-західних районів.

Частка болгар в етнічному складі населення окремих районів Одещини. Відрізнявся також і рівень частки болгар у етнічному складі населення окремих районів Одещини. Але лише у Болградському районі вони становлять більшість серед усього населення — 60,81%, а відносну більшість — в Арцизькому та Тарутинському, відповідно, 38,96% та 37,54%³⁰. Доволі значним був рівень частки болгар серед населення інших районів: Ізмаїльського — 25,73%, Саратського — 20,01%, Татарбунарського — 11,48% та Іванівського — 11,18%, а також міста Ізмаїла — 10,21%. У Ренійському та Кілійському районах їхня частка була меншою, відповідно, 8,45% та 4,28%. А серед усього населення Одеси рівень частки болгарів є досить незначним — лише 1,32%³¹. При цьому частка болгар серед загальної чисельності населення області складала в 2001 році 6,14%, а серед усього населення України — лише 0,42%³².

До того ж, Одеська область була основним ареалом територіального розміщення в Україні не лише для болгар — 73,66%, але й для гагаузів — 86,51% та молдован — 47,85%. Особливістю Болградського району Одеської області було те, що цей район був основним ареалом розселення для трьох

етнічних груп: болгар — 45 576 осіб, що становило 22,28% їхньої загальної чисельності в Україні, гагаузів — 14 072 особи (44,08%) та албанців — 1 593 особи (48,16%)³³.

Таким чином, етнічний склад населення окремих районів Одеської області має істотні відмінності, особливо межиріччя Дністра та Дунаю (Буджак). Болгари є найбільшою за чисельністю після росіян етнічною меншиною Одещини, незважаючи на те, що Україна не має сухоподольного кордону з Болгарією. Вони є нащадками переселенців із Болгарії, які мігрували на землі Буджаку в кінці XVIII та в XIX ст.

Компактний тип розселення болгар у південно-західних районах Одеської області створює сприятливі умови для самовідтворення у власному етнічному середовищі, завдяки домінуванню ендегамних шлюбів. Розповсюдження ендегамії сприяє збереженню стабільності мовного середовища. Навпаки, переважно дисперсний тип розселення болгар у містах обласного підпорядкування Одещини, як в інших областях України, окрім Запорізької, призводить до розповсюдження екзогамних шлюбів та розгортання процесів мовної та етнічної асиміляції.

Взаємна толерантність українців та болгар, близькість культурних та релігійних традицій сприяють збереженню етнічної ідентичності болгар в Україні. Діяльність громадських організацій, культурно-мистецьких товариств, освітніх закладів з болгарською мовою викладання, насамперед в районах компактного розселення, дозволяють болгарам розвивати власні етнічні традиції в незалежній Україні, а також підтримувати взаємозв'язки з історичною Батьківщиною — Болгарією.

Таблиця 1

Чисельність болгар та розподіл за рідною мовою (осіб)

	загальна чисельність		болгарська мова		українська мова		російська мова	
	1989	2001	1989	2001	1989	2001	1989	2001
Україна:	233800	204574	162586	131237	6293	10277	63676	62067
міське	99739	84483	43930	28907	3874	6431	51544	48873
сільське	134061	120091	118656	102330	2419	3846	12132	13194
Одеська область:	165821	150683	135557	117208	1663	3238	27597	29476
міське	54877	49298	31481	23185	730	1785	22435	24194
сільське	110944	101385	104076	94023	933	1453	5162	5282
Одеса	16539	13331	6217	3507	285	775	9922	9008

Таблиця 2

Зміни чисельності болгар за 1989-2001 рр. (осіб, у %)

	загальна чисельність		болгарська мова		українська мова		російська мова	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Україна:	-29226	-12,50	-31349	-19,28	+3984	+63,31	-1609	-2,53
міське	-15256	-15,30	-15023	-34,20	+2557	+66,00	-2671	-5,18
сільське	-13970	-10,42	-16326	-13,76	+1427	+58,99	+1062	+8,75
Одеська область:	-15138	-9,13	-18349	-13,54	+1575	+94,71	+1879	+6,81
міське	-5579	-10,17	-8296	-26,35	+1055	+158,22	+1759	+7,84
сільське	-9559	-8,62	-10053	-9,66	+520	+55,73	+120	+2,32
Одеса	-3208	-19,40	-2710	-43,59	+490	+171,93	-914	-9,21

Таблиця 3

Мовна структура болгар: болгарська (1), українська (2), російська (3) у 1989 та 2001 рр. (у %)

	1989			2001			1989-2001		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Україна:	69,54	2,69	27,24	64,15	5,02	30,34	-5,39	+2,33	+3,10
міське	44,04	3,88	51,68	34,22	7,61	57,85	-9,82	+3,73	+6,17
сільське	88,50	1,80	9,05	85,21	3,20	10,99	-3,29	+1,40	+1,94
Одеська область:	81,75	1,00	16,64	77,78	2,15	19,56	-3,97	+1,15	+2,92
міське	57,37	1,33	40,88	47,03	3,62	49,08	-10,34	+2,29	+8,20
сільське	93,81	0,84	4,65	92,73	1,43	5,21	-1,08	+0,59	+0,56
Одеса	37,59	1,72	60,00	26,31	5,81	67,57	-11,28	+4,09	+7,57

Таблиця 4

Частка болгар серед усього населення (1), етнічних меншин (2), етнічних меншин, окрім росіян (3) у 1989 та 2001 рр. (у %)

	1989			2001			1989-2001		
	1	2	3	1	2	3	1	2	3
Україна	0,45	1,67	8,73	0,42	1,91	8,65	-0,03	+0,24	-0,08
Одеська обл.	6,32	13,92	35,10	6,14	16,50	37,23	-0,18	+2,58	+1,13

Таблиця 5

Рівень урбанізації болгар у 1989 та 2001 рр. (у %)

	загальна чисельність			болгарська мова			українська мова			російська мова		
	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001	1989	2001	1989-2001
Україна	42,66	41,30	-1,36	27,02	22,03	-4,99	61,56	62,58	+1,02	80,95	78,74	-2,21
Одеська область	33,09	32,73	-0,36	23,22	19,78	-3,44	43,90	55,13	+11,23	81,30	82,08	+0,78

Таблиця 6

Частка Одеської області серед загальної чисельності болгар в Україні (1) та за рідною мовою: болгарська (2), українська (3), російська (4) в 1989 та 2001 рр. (у %)

	1989				2001				1989-2001			
	1	2	3	4	1	2	3	4	1	2	3	4
Одеська область	70,93	83,38	26,43	43,34	73,66	89,31	31,51	47,49	+2,73	+5,93	+5,08	+4,15
міське	55,02	71,66	18,84	43,53	58,35	80,21	27,76	49,50	+3,33	+8,55	+8,92	+5,97
сільське	82,76	87,71	38,57	42,55	84,42	91,88	37,78	40,03	+1,66	+4,17	-0,79	-2,52

Таблиця 7

Розподіл болгар за ендогамними родинами в 2001 році (в %)

	ендогамні родини			одинаки		
	все населення	міське	сільське	все населення	міське	сільське
Україна	55,34	37,19	68,11	7,67	11,13	5,23

Таблиця 8

Розподіл болгар за віком у 2001 році (у %)

	молодші працездатного віку	у працездатному віці (для чоловіків 16-59 рр., для жінок 16-54 рр.)	старші працездатного віку
Україна	16,18	58,36	25,46

Таблиця 9

Чисельність та розселення болгар в Одеській області та їхня частка серед усього населення у 2001 році

	чисельність	територіальне розміщення	частка серед усього населення
	осіб	%	%
Одеська область:	150 683	100,00	6,14
міста:			
Одеса	13 331	8,85	1,32
Ізмаїл	8 609	5,71	10,21
райони:			
Болградський	45 576	30,25	60,81
Арцизький	20 161	13,38	38,96
Тарутинський	16 958	11,25	37,54
Ізмаїльський	14 072	9,34	25,73
Сарагський	9 988	6,63	20,01
Тагарбунарський	4 788	3,18	11,48
Ренійський	3 439	2,28	8,45
Іванівський	3 315	2,20	11,18
Кілійський	2 559	1,70	4,28

ПРИМІТКИ

¹Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. — Львів, 2006; Євтух В.Б., Троцинський В.П., Галушко К.Ю., Чернова К.О. Етнопонаціональна структура українського суспільства: довідник. — К., 2004; Заставний Ф.Д. Географія України. — Львів, 1994; Зінч В.Т. Сучасні етнодемографічні процеси в Україні. — К., 2004; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004; Крисаченко В.С. Динаміка населення: популяційні, етнічні та глобальні виміри. — К., 2005; Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К., 2004; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. — К., 1998; Огульчанський Ю.А. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми. — К., 2006.; Романцов В.О. Український етнос: на одвічних землях. — К., 2004.

²Національний склад населення України. — Ч. І. (за даними Всесоюзного перепису населення 1989 року). — К.: Мінстат України, 1991; Національний склад населення України та його мовні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року / За ред. О.Г. Осауленка. — К.: Держкомстат України, 2003; Архів Держкомстату України.

³Таблиці 1, 2.

⁴Таблиця 8.

⁵Таблиця 1.

⁶Таблиця 2.

⁷Таблиця 6.

⁸Таблиці 1, 5.

⁹Таблиця 7.

¹⁰Таблиця 8.

¹¹Таблиця 4.

¹²Там само.

¹³Там само.

¹⁴Таблиця 3.

¹⁵Там само.

¹⁶Там само.

¹⁷Розрахунки за даними архіву Держкомстату України.

¹⁸Там само.

¹⁹Там само.

²⁰Там само.

²¹Таблиця 2.

²²Там само.

²³Таблиця 6.

²⁴Таблиця 2.

²⁵Таблиця 6.

²⁶Там само.

²⁷Там само.

²⁸Таблиця 9.

²⁹Там само.

³⁰Там само.

³¹Там само.

³²Таблиці 4, 9.

³³Розрахунки за даними таблиці 4.